

УДК 94:323.282(477):304.4(47+57)
DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215326

Людмила СТРІЛЬЧУК

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та філософії, Волинський національний університет імені Лесі Українки, пр. Волі, 13, м. Луцьк, Україна, індекс 43000 (strelczuk@ua.fm)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0700-6080>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/G-8696-2019>

Бібліографічний опис статті: Стрільчук, Л. (2020). Репресії проти радянських репатріантів після Другої світової війни: формування політики непам'ятання в СРСР. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 330–346. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215326>.

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ РАДЯНСЬКИХ РЕПАТРІАНТІВ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ НЕПАМ'ЯТАННЯ В СРСР

***Анотація.** Мета дослідження* полягає в аналізі причин та особливостей репресивної політики радянської влади щодо власних громадян, які в силу різних причин у роки Другої світової війни опинилися у статусі переміщених осіб за межами СРСР. Метою дослідження є також вивчення особливостей формування політики непам'ятання у Радянському Союзі щодо форм та методів процесу репатріації і репресій проти репатріантів.

***Методологія дослідження** ґрунтується на застосуванні загальнонаукових та спеціальних історичних методів. Дотримано принципи науковості, історизму, системності, верифікації, об'єктивності та ціннісного підходу до досліджуваних явищ. Міждисциплінарне дослідження орієнтоване на залучення історико-порівняльного і історико-системного методів, прийомів мікроісторичного аналізу. **Наукова новизна** полягає у продовженні студій, започаткованих вітчизняними та зарубіжними дослідниками, зокрема, репресивної політики радянської влади щодо власних*

© Людмила Стрільчук, 2020

громадян, які після Другої світової війни були репатрійовані в СРСР із західних окупаційних зон та радянської зони окупації.

Висновки. Керівництво СРСР доклало максимальних зусиль аби повернути до країни радянських громадян, які опинилися після закінчення Другої світової війни в Європі як переміщені особи. Принизливі умови репатріації та фільтрації продемонстрували ставлення радянського режиму до репатріантів. Радянська тоталітарна держава зробила усе, аби повоєнне радянське суспільство було ізольоване від «неблагонадійних елементів», витрачаючи заради досягнення цієї мети колосальні кошти, задіючи значні людські та матеріальні ресурси. Створюваний десятиліттями міф про «чудове життя у соціалістичному суспільстві» продовжував підтримуватися і після війни, а тому допустити в радянський соціум осіб, які несли потенційну загрозу сформованому міфowi було небезпечно. Громадянам, яким довелося пройти репатріацію та принизливі процедури перевірок і фільтрацій, фактично, війна закінчувалася лише за ворітьми перевірконо-фільтраційних пунктів. Над ними, та їх рідними ще кілька десятиліть висіло тавро «перебував на окупованих територіях», яке, фактично, багато у чому обмежувало нормальне існування у радянських реаліях. Репресії проти радянських репатріантів, – це ще одна злочинна сторінка радянського режиму, яка заслуговує на різностороннє дослідження і повернення із непам'ятання.

Ключові слова: репатріація; репресії; західні окупаційні зони; переміщені особи; Друга світова війна; СРСР.

Liudmyla STRILCHUK

PhD hab. (History), Professor, Head of the Department of World History and Philosophy, Lesya Ukrainka Eastern European National University, 13 Volia ave., Lutsk, Ukraine, postal code 43000 (stirilczuk@ua.fm)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0700-6080>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/G-8696-2019>

To site this article: Strilchuk, L. (2020). Represii proty radianskykh repatriantiv pislia Druhoi svitovoi viiny: formuvannia polityky nepamiatannia v SRSR [Repression against Soviet repatriates after World War II: formation of the policy of oblivion in the USSR]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istorii – Problems of Humanities. History Series: a*

collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 4/46, 330–346. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215326> [in Ukrainian].

REPRESSION AGAINST SOVIET REPATRIATES AFTER WORLD WAR II: FORMATION OF THE POLICY OF OBLIVION IN THE USSR

Summary. *The purpose of the study is to analyze the causes and features of the repressive policy of the Soviet government towards its own citizens, who, for various reasons, found themselves in the status of displaced persons outside the USSR during the World War II. The study also aims to identify the features of the formation of a policy of oblivion in the Soviet Union on the forms and methods of repatriation and repression against repatriates.*

The research methodology is based on the application of general scientific and special historical methods. The author adheres to the scientific principle and principles of historicism, systematization, verification, objectivity and value approach to the studied phenomena. Interdisciplinary research is focused on the involvement of historical-comparative and historical-system methods, techniques of microhistorical analysis. The scientific novelty lies in the continuation of studies initiated by domestic and foreign researchers, in particular, the repressive policy of the Soviet government towards its own citizens who were repatriated to the USSR after the Second World War from the western and the Soviet occupation zone.

Conclusions. *The Soviet leadership made every effort to return its own citizens who found themselves in Europe after the end of World War II as displaced persons. The degrading conditions of repatriation and filtration demonstrated the attitude of the Soviet regime towards repatriates. The Soviet totalitarian state did everything to isolate post-war Soviet society from "unreliable elements", for which purpose enormous funds were spent and considerable human and material resources were used. The myth of "a wonderful life in a socialist society" created for decades continued to be maintained after the war, and therefore it was dangerous to admit into Soviet society those who posed a partial threat to the myth. Citizens who had to go through repatriation and humiliating procedures of checks and filtrations, in fact, the war ended only at the gates of checkpoints. Above them, and their relatives, for several decades hung the brand "was in the occupied territories", which, in fact, in many ways limited the normal existence in Soviet realities.*

Repression against Soviet repatriates is another criminal page of the Soviet regime that deserves a comprehensive study and return from oblivion.

Key words: repatriation; repressions; western occupation zones; displaced persons; World War II; USSR.

Постановка проблеми. Більше семи десятиліть тому завершилася найкровопролитніша війна в історії людства – Друга світова, яка, окрім численних жертв і небачених досі руйнувань, порушила усталене життя мільйонів людей. Серед довжелезного списку жертв війни – сотні тисяч радянських громадян, які через різні причини – чи то військовий полон, чи як примусові робітники, або політичні біженці опинилися у статусі переміщених осіб. Усі ці люди, на завершальному етапі Другої світової війни та у перші роки після її завершенні, опинилися у статусі репатріантів, яких СРСР за усіляку ціну намагався повернути на комуністичну батьківщину. Однак ціною повернення до Союзу РСР, для більшості репатріантів стали необґрунтовані репресії.

Аналіз останніх досліджень. Запропонована стаття головним чином базується на архівних документах, виявлених авторкою у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). Окрім того, важливими для підготовки статті стали факти, опубліковані у монографії М. Куницького «Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор)» (Куницький, 2007), у якій автор розкриває особливості діяльності радянських репатріаційних місій у західних окупаційних зонах та перебігу репатріації.

Серед праць вітчизняних дослідників слід акцентувати увагу на роботах І. Біласа (1994), О. Буцько, Т. Пастушенко (2011), яка вивчала репатріацію радянських остарбайтерів, і праці Н. Мелешко, що стосуються особливостей перевірки та фільтрації радянських репатріантів на території УРСР. Досліджували репатріаційні процеси і російські історики, зокрема, В. Земсков (1995), А. Латишев (Латышев, 2015), Г. Іванова (Иванова, 2006).

Мета запропонованої студії полягає в аналізі причин та особливостей репресивної політики радянської влади щодо власних громадян, які з різних причин у роки Другої світової війни опи-

нилися у статусі переміщених осіб за межами СРСР. Метою дослідження є також вивчення особливостей формування політики непам'ятання у Радянському Союзі щодо форм та методів процесу репатріації і репресій проти репатріантів. Важливим, з точки зору авторки, є публікація виявлених фактів з метою розкриття злочинних репресій радянської влади проти власних громадян.

Виклад основного матеріалу. Холодна війна відсунула проблеми репатріації радянських громадян на узбіччя уваги істориків: у героїзованих і переможній версії війни, яка наголошувала винятково фронтову звитягу, місця їм не було. Однак в останні десятиліття ця тема викликає інтерес істориків, оскільки численні аспекти пов'язані із репатріацією, фільтрацією та репресіями проти радянських громадян, що після завершенні війни були повернуті до СРСР, не є досі дослідженими.

Тоталітарний радянський режим не хотів відкривати широкому загалу не зовсім зручні факти радянської дійсності: примусовий характер репатріації, принизливі процеси перевірки та фільтрації власних громадян, важкі умови утримання у фільтраційних і трудових таборах, наявність чималої кількості «ненадійних» фільтрантів. Відсутність у радянський період доступу до автентичних джерел не лише зумовила численні білі плями у цій політизованій темі, але й спричинила появу низки непідтверджених документально суджень, сприяла поширенню міфів, формуванню хибних стереотипів, відголоски яких закріпилися як у свідомості поколінь, так і на сторінках наукових праць. Фактично, радянським тоталітарним режимом було зроблено усе для того, аби репатріація як така, та репатріанти потрапили у площину замовчування та непам'ятання. І це не випадково, адже жодного логічного пояснення чи виправдання репресіям щодо репатріантів у радянського тоталітарного режиму не існувало, та й бути не могло.

Як стверджує дослідник процесів репатріації М. Куницький: «... від самого початку війни ставлення радянського керівництва до військовополонених визначилося досить чітко: під підозру потрапляли всі військовослужбовці і цивільні люди, які навіть на недовгий час опинялися за лінією фронту. У зраді Батьківщини підозрювалися бійці і командири, котрі, ризикуючи життям, у важких умовах пробивалися з боями на з'єднання з

Червоною армією. Одинаків і невеликі групи оточенців (які про- ривалися крізь лінію фронту) зустрічали, як цілком імовірних зрадників Батьківщини» (Куницький, 2007, с. 61–62).

Відомо, що у роки війни переважну більшість офіцерів, які вийшли із оточення, було засуджено військовими трибуналами за статтею 193-21 за «самовільний відступ...» («Справка комиссии», 1996, с. 92). Поширилася практика заочного засудження військових, які перебували за лінією фронту, як зрадників. Достатньою підставою для такого рішення були отримані оперативним шляхом дані про їх нібито антирадянську діяльність. Вердикт виносився без суду, слідства і перевірки, іноді лише за наклепницькою заявою (Стрільчук, 1998а, с. 95).

У наказі НКВС Союзу РСР № 001683 від 12 грудня 1941 р. «Про оперативно-чекістське обслуговування територій, звільнених від військ противника» територіальному державному апарату і особливим відділам НКВС ставилося завдання негайно заарештувати і передати до суду «зрадників і провокаторів, які перебували на службі німецької окупаційної влади і сприяли їм у проведенні антирадянських заходів, переслідуванні партійно-радянського активу і чесних радянських громадян» (Білас, 1994, с. 185–186). Під таке розпливчате формулювання могли потрапити велика частина жителів звільнених територій, з метою виживання вимушених під час окупації брати участь в житті окупаційного режиму. За даними архівних документів, як «ворожих елементів» арештовували часто не лише співробітників окупаційних установ і поліції, але й прибиральниць, продавців, двірників, що працювали в німецьких організаціях, і просто чоловіків призовного віку, які з якихось причин не потрапили до армії (ЦДАВОВ України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 2, арк. 57–58). Ще однією категорією яка потрапила під пильну увагу радянських каральних органів, було населення, що підтримувало український національно-визвольний рух, як то учасники УПА чи просто симпатички цього руху.

А тим часом, поза межами Союзу РСР перебували значна кількість радянських громадян, які з різних причин були викинуті війною із рідних домівок: це і військовополонені, і примусові робітники, і в'язні концентраційних таборів. Слід зауважити, що у статусі переміщених осіб (ПО) перебували частина колишніх

радянських громадян, які відступали разом із німецькими військами: це колишні поліцаї, працівники німецької окупаційної адміністрації. Були серед радянських ПО і люди, які називали себе політичними біженцями радянської тоталітарної системи, вояки УПА та ін., які за всяку ціну намагалися уникнути примусової репатріації до СРСР (Strilchuk, 2016, 269–270).

Ще до закінчення війни – 23 жовтня 1944 р. – Постановою РНК СРСР було створено Управління Уповноваженого у справах репатріації на чолі з генерал-полковником Ф. Голіковим. Згаданим відомством було встановлено, що на кінець війни майже 5 млн радянських громадян перебували поза межами Союзу РСР. Більшість із них становили так звані східні робітники, тобто цивільні особи, вивезені на примусові роботи в Німеччину чи інші країни (Куницький, 2007, с. 73). Уціліли також 1,7 млн. військово-полонених (включаючи осіб, які перебували на службі у фашистів) (Земсков, 1995, с. 3).

Вище радянське керівництво було стурбоване повідомленнями англо-американських джерел про те, що більшість радянських військовополонених нібито не бажають повертатися до СРСР, але достовірність цієї інформації піддавалася сумніву (ЦДАВОВ України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 5785). І це не випадково, адже Союз РСР не міг допустити розвінчання створеного ним же міфу «про найкраще життя в країні комунізму». Радянське керівництво всіма можливими засобами намагалось повернути максимально можливу частину своїх громадян. Ще до завершення війни газета «Правда» 11 листопада 1944 р. опублікувала інтерв'ю Ф. Голікова, де йшлося про те «... що Батьківщина не забула і не відреклася від тих, хто потрапив у фашистське рабство, і що всі вони будуть прийняті дома, як сини Батьківщини». У ньому наголошувалося, що «навіть ті радянські громадяни, які під німецьким насиллям і терором здійснювали дії, що суперечать інтересам СРСР, не будуть притягнуті до відповідальності, якщо вони чесно виконуватимуть свій обов'язок по поверненню на Батьківщину» (Холодницький & Житарюк, 1997, с. 165).

І якщо із радянської зони окупації усі без винятку радянські громадяни в обов'язковому порядку поверталися в СРСР, то складніше виглядало питання із поверненням радянських ПО із західних окупаційних зон, значна частина із яких відмовилися

повертатися в СРСР, або ж зволікали із рішенням. Для цього при відділі репатріації було створено спеціальні офіцерські групи, які займалися розшуком та агітацією (із метою повернення) радянських громадян у західних окупаційних зонах. Результатами діяльності офіцерських груп відділу репатріації було повернення в СРСР більше як півмільйона громадян (Strilchuk, 2016, p. 270).

Однак визволення із ворожого полону і повернення до Союзу РСР на практиці не означало завершення випробувань для сотні тисяч радянських репатріантів. Усі репатрійовані у СРСР потрапляли до фільтраційних таборів, які були створення радянським тоталітарним режимом з метою перевірки тих, хто побував на ворожій території. Фактично, у житті репатріантів розпочиналася нова трагічна сторінка підозр, звинувачень, репресій.

Військовополонені та цивільні особи в СРСР проходили перевірку і фільтрацію в окремих таборах. Першими, ще у роки війни, були створені табори для радянських військовослужбовців, які побували у військовому полоні чи на окупованій території. Перевірочно-фільтраційні табори (ПФТ) для цивільних репатріантів було створено лише наприкінці війни. Отож, перші перевірочно-фільтраційні табори в СРСР були створені 6 січня 1942 р. (ЩДВОВ України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 5785, арк. 107), для утримання й перевірки радянських військовополонених та оточенців. Ці табори структурно підпорядковувалися управлінню у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР. А з 19 липня 1944 р. спецтабори були передані у відання ГУЛАГу НКВС СРСР (Иванова, 2006, с. 269). Особливістю, притаманною усім ПФТ, було те, що військовим, які в них утримувалися, не пред'являлося жодних звинувачень, їх провини тільки належало встановити.

Подальша доля військовослужбовців Червоної Армії, що побували у ворожому полоні чи перебувати на окупованій території, наприклад, в оточені, вирішувалася працівниками особливих відділів (з квітня 1943 р. – відділів СМЕРШ) ПФТ НКВС СРСР. Ці табори, створені у 1942 р не вписувалися у радянську пененціарну систему, а були фактично елементом окремої складної структури, яка складалася із, власне, самих таборів та особливих відділів, що діяли при військових частинах військ НКВС, збірно-пересильних пунктів і запасних військових частин. Ця система

перевірки виконувала різні функції: організаційну (впорядкування величезного потоку військовополонених і оточенців, які не мали при собі документів); ідеологічну (політичне виховання військовослужбовців, що перебували якийсь час під ворожим впливом); наглядову (взяття на облік органами держбезпеки перевірємих); каральну (перевірка поведінки військовослужбовців на предмет порушення військової присяги і уголовного кодексу, а також виявлення колабораціоністів), економічну (трудове використання утриманців таборів) (Латышев, 2015, с. 72).

Уже після закінчення війни, 22 січня 1946 р. відділ перевірко-фільтраційних таборів НКВС СРСР був розформований, а його функції передані ГУЛАГу НКВС СРСР. На час розформування відділу діяли 29 ПФТ, з них 4 – в Україні (№ 258 (Харків), № 0310 (Ворошиловград; нині м. Луганськ), № 240 (Сталіно; нині м. Донецьк), № 0327 (Київ)) (Буцько & Пастушенко, 2011, с. 120).

Порядок організації і проходження перевірки військовослужбовців Червоної армії регламентувався постановами Державного комітету оборони СРСР № 1069-сс від 27 грудня 1941 р. (ЦДАВОВ України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 4233, арк. 36) та РНК СРСР № 1166-344-сс від 24 січня 1944 р. (ЦДАВОВ України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 5850, арк. 10), згідно із якими усі, хто побував в полоні, через збірно-пересильні пункти мали надходити до спецтаборів НКВС на перевірку, звідти – передаватися до військкоматів для відправки до армії або, частково, на роботу в промисловості (Смирнов, 1999). Усі спецтабори НКВС СРСР організовувалися при промислових підприємствах (Стрільчук, 1998а, с. 96), і під час перевірки військовослужбовці, за винятком офіцерського складу, використовувалися на роботах (Іванова, 2006, с. 230). Наприклад, станом на січень 1946 р у ПФТ утримувалися 129 937 осіб (Буцько & Пастушенко, 2010).

Не поодинокими були випадки, коли радянські військові, що побували у ворожому полоні, успішно пройшовши перевірку та фільтрацію, усе ж залишалися для радянської системи поза законом. Про те, що тільки невелика кількість із них успішно проходили фільтрацію, свідчить хоча б той факт, що станом на 1947 р. не існувало чітких положень, які б визначали правовий

статус колишніх військовополонених, котрі успішно пройшли перевірку та фільтрацію (ЦДАВОВ України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 5785, арк. 107).

Дещо по-іншому складалася ситуація із ПФТ для цивільних репатріантів. Такі табори створювалися на завершальному етапі війни, що пояснюється просуванням лінії фронту на захід, і, відповідно визволенням в'язнів концентраційних таборів та остарбайтерів, з наступною їх репатріацією до Союзу РСР. Оскільки на відбудову промисловості гостро були потрібні трудові ресурси, лівова частина цивільних репатріантів скеровувалися поближче до промислових об'єктів.

Уже перший досвід репатріації ПО на територію УРСР наприкінці 1944 р. засвідчив надзвичайно важливу організаційну роль у цьому процесі центральних органів державної влади. Саме вони мали організувати та контролювати процес репатріації, забезпечувати репатріантів роботою, житлом і харчуванням. Функції координатора цієї роботи в УРСР поклалися на спеціально створену структуру РНК Української РСР – Відділ справах репатріації, який очолив М. Зозуленко. Такі ж відділи було організовано при РНК РРФСР, Білорусії, Молдавії, Латвії, Литви, Естонії, на всіх діючих фронтах, при виконкомах Рад, території яких були у зоні окупації і гітлерівських військ (Стрільчук, 1998b, с. 130–131).

Після перетину кордону репатріантів направляли в області їх довоєнного проживання, де кожен із них мав пройти перевірку та фільтрацію. До того ж, проходження фільтрації за місцем довоєнного проживання значно спрощувало, а отже, і пришвидшувало перевірку (ЦДАВОВ України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 4256, арк. 129).

Наступним етапом була фільтрація громадян. Важливо було влити в радянське суспільство повноцінних громадян, які не заплямували свою репутацію у роки війни, перебуваючи на окупованих територіях. У травні 1945 р. ДКО прийняв постанову, що затверджувала 10-денний строк проведення реєстрації та перевірки цивільних репатріантів з подальшою відправкою їх на місця довоєнного проживання. На практиці ж люди перебували у фільтраційних таборах від одного місяця до пів року, що значно перевантажувало ПФП (Удот, 2016, с. 89).

Основна маса репатріантів проходили перевірку та фільтрацію в ЗПП НКО та ПФП НКВС. Виявлені «підозрілі елементи» направлялися для більш ретельної перевірки до спецтаборів НКВС, які пізніше отримали назву ПФТ. Подальша доля цих людей – важка праця у виправних трудових таборах ГУЛАГу.

Важкі випробування, що випали на долю примусових робітників і військовополонених у роки Другої світової війни, складні і болючі процеси репатріації, перевірки та фільтрації були далеко не останнім випробуванням, що випало на долю широких мас радянських громадян. Ті, кому пощастило пройти перевірку радянських репатріаційних місій, хто зміг уникнути радянських концентраційних таборів у післявоєнний період, виявилися далеко не у завидному становищі. Тавро «репатріант», яке вішала на них радянська тоталітарна система, ставало значною перешкодою на їх життєвому шляху.

У архівах міститься маса документів, листів, які підтверджують факт примусового трудовлаштування і розселення репатріантів, зокрема: «...Ми були репатрійовані із Франції, і хоча є вихідцями із Західної України, нас направили на роботу шахтарями в місто Орджонікідзе на шахту імені В. Леніна... на чисельні прохання про дозвіл повернутися на Західну Україну, до своїх сімей не отримали жодної відповіді... (підписало лист 9 осіб). 29.03.1947 р.» (ЦДАВОВ України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 5823, арк. 12).

«...надсилаємо заяву І.С. Грищенко, який просить звільнити його від роботи в м. Маріуполі із заводу «Азовсталь» і направити на попереднє місце проживання (у Київську область, м. Фастів). Громадянин Грищенко скаржиться, що, перебуваючи далеко від попереднього місця проживання, він не може вирішити питання про свою партійність, тому що залишившись на окупованій території за завданням і не дав досі звіту перед своєю партійною організацією. Прошу вашої вказівки. Зозуленко. 17.01.1947 р.» (ЦДАВОВ України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 5823, арк. 111).

Уповноваженим у справах репатріації розіслав таємну вказівку в обласні центри, її суть зводилася до такого: «не поселяти, під будь-яким приводом, у містах обласного значення та у м. Києві репатріантів». Саме тому у фондах архівів зустрічаємо чимало скарг громадян, які пройшли перевірку і фільтрацію, але не змогли поселитися у місцях довоєнного проживання, наприклад:

«...відмовити у прописці на постійне місце проживання в місті Києві громадянину Герман Г.В., тому що направлення з пересильно-фільтраційного табору вказує Київську область, а не місто Київ...» (ЦДАВОВ України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 5823, арк. 59). Або: «Повідомляємо, що репатрійований з Франції громадянин Нагіна М.М. прибув до нас 12 листопада 1946 року з метою замешкання у Львові (де проживав до війни). З відомих Вам причин ми його прописати у Львові не могли, а поселили у приміському селі Скнилів за 3 км. від Львова, де надали йому житло, забезпечили паливом, видали грошову допомогу (600 крб.), овочі, забезпечили працею у Львові... Однак, незважаючи на це, громадянин Нагіна М.М., і після отримання роз'яснень з Міністерства внутрішніх справ СРСР особисто про те, що МВС санкції на його прописку у Львові не дає, вимагає все таки щоб його відправили на попереднє місце проживання...» (ЦДАВОВ України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 5823, арк. 1).

Окрім перевірки, радянська влада ставила собі за мету морально перевиховати, сформувати відповідний світогляд у репатріантів. З цією метою у ПФТ партійні агітатори розгорнули активну роботу. Так, у звіті про культурно-масову роботу серед репатріантів Самбірського ЗПП-323 читаємо: «На 9 лютого 1946 року силами репатріантів та уповноваженими областей (агітаторами) проведено 208 доповідей, які охопили 26 835 репатріантів, проведено 84 лекції, що охопили 5 906 репатріантів, проведено 26 490 бесід – охоплено 300 130 репатріантів» (ЦДАВОВ України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 4242. арк. 31). Головним завданням агітаторів було зорієнтувати репатріантів на роботу в галузях промисловості і сільському господарстві саме у тих місцях, де це було потрібно, а також переконати їх у правильності репатріації і методів, якими вона проходила.

Аналіз вищевикладених фактів передбачає висновок, що вище партійне керівництво СРСР доклало колосальних зусиль, аби повернути радянських громадян у максимальній кількості. Однак перебіг репатріації, наступна за нею перевірка та фільтрація репатріантів стали ще однією злочинною сторінкою радянського тоталітарного режиму проти власних громадян. Замість доправити маси людей до кордону СРСР і розпустити їх по домівках, радянські репатріаційні органи хворих, знесилених і

зневірених людей піддавали тривалим принизливим перевіркам, які, до того ж, далеко не кожен був здатен витримати як з психологічно-морального боку, так і з точки зору так званої благонадійності.

ПФТ, що здебільшого не відповідали навіть рівню концентраційних таборів фашистів, відрізняючись значно гіршими умовами утримання: голодним існуванням, антисанітарією, для частини репатріантів стали в'язницею на довгі місяці, а іноді й роки. І якщо перевірка проходила позитивно, то і в такому разі поневіряння репатріантів не закінчувалися: їх відправляли працювати на промислові об'єкти і в сільське господарство, абсолютно не враховуючи бажань самих людей. Адже так було зручно державі – заповнити якомога швидше вакуум дефіциту робочих рук у тій чи тій галузі. Проходили роки, перш ніж репатрійовані особи могли переїхати до своїх родин, близьких. Окрім того, влада навішувала на репатріантів образливі ярлики, з якими важко було пробивати дорогу у заклади вищої освіти, партійні та державні структури. До того ж, більшості репатріантів доводилося розпочинати своє життя, практично, з чистої сторінки, не маючи абсолютно нічого, навіть товарів першої необхідності. Ті мізерні і досить часто несвоєчасні грошові допомоги були надто малими, щоби якось зарадити репатріантам у їх скрутному матеріальному становищі. Однак усе пізнається у порівнянні. Навіть вищеохарактеризоване життя здавалося таким яскравим і омріяним тій частині репатріантів, які опинилися на довгі роки у таборах за колючим дротом, і багато кому із них, так і не судилося повернутися до своїх домівок.

У Союзі РСР про особливості репатріації та фільтрації, як, власне, і про сам факт репатріації, воліли не говорити на широкий загаль, замовчуючи та вішаючи принизливі ярлики на репатріантів. А тому у повоєнні десятиліття ця тема перебувала під ідеологічним табу і тим самим була зведена у непам'ятання.

Висновки. Союзом РСР було докладено значних зусиль аби повоєнне радянське суспільство було ізольоване від «неблагонадійних елементів», заради цієї мети витрачалися колосальні кошти, задіявалися значні людські та матеріальні ресурси. Створений десятиліттями міф про «чудоове життя у соціалістичному

суспільстві» продовжував підтримуватися і після війни, а тому допустити в радянський соціум осіб, які несли порційну загрозу сформованому міфowi було небезпечно.

Громадянам, яким довелося пройти репатріацію та принизливі процедури перевірок і фільтрацій, фактично війна закінчувалася лише за ворітьми перевірконо-фільтраційних пунктів. Над ними, та їх рідними ще кілька десятиліть висіло тавро «перебував на окупованих територіях», яке, фактично у багато чому обмежувало нормальне існування у радянських реаліях. Репресії проти радянських репатріантів, – це ще одна злочинна сторінка радянського режиму, яка заслуговує на різностороннє дослідження і повернення із непам'ятання.

Джерела та література

- Білас, І.** (1994). *Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз* (Кн. 1–2). Київ: «Либідь» – «Військо України».
- Буцько, О.В., & Пастушенко, Т.В.** (2010). *Перевірконо-фільтраційні табори*. Взято з http://www.history.org.ua/?termin=Perevirochno_f_t.
- Буцько, О., & Пастушенко, Т.** (2011). *Перевірконо-фільтраційні табори. Енциклопедія історії України* (Т. 8, с. 119–120). Київ: В-во «Наукова думка».
- Іванова, Г.М.** (2006). *История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты*. Москва: «Наука».
- Земсков, В.Н.** (1995). Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944–1956 гг.). *Социология исследования*, 5, 3–13.
- Куницький, М.П.** (2007). *Примусова репатріація радянських громадян в СРСР після Другої світової війни (український вектор)*. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня».
- Латышев, А.В.** (2015). Проверочно-фильтрационные лагеря НКВД СССР: кадры, ведомственные интересы и проверка военнослужащих Красной Армии (1941–1945 гг.). *Вестник Челябинского государственного университета*, 6 (361), 72–79.
- Смирнов, М.Б.** (1999). *Система мест заключения в СССР: 1929–1960*. Взято с <http://www.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm>.
- Справка комиссии по реабилитации жертв политических репрессий. (1996). *Новая и новейшая история*, 6, 92.
- Стрільчук, Л.** (1998а). Доля військовополонених і депортованих громадян СРСР у роки Другої світової війни та після її закінчення.

Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки, 1, 94–98. Луцьк.

- Стрільчук, Л.** (1998b). Примусова репатріація радянських громадян та створення таборів для переміщених осіб у перші повоєнні роки. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету*, 3, 129–133. Луцьк.
- Удот, О.** (2016). Фільтраційні табори для радянських репатріантів на території України після Другої світової війни. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія*, 1, 86–91.
- Холодницький, В., & Житарюк, Н.** (1997). Репатріація радянських громадян (1944–1952 рр.). *Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи*, 1, 161–170. Київ – Чернівці.
- ЦДАВОВ України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
- Strilchuk, L.** (2016). Cauzele caracterului forțat al repatrierii ucrainenilor din zonele occidentale de ocupație în URSS, după al Doilea Război Mondial (1945–1951). *Codrul Cosminului*, 22 (2), 267–284.

References

- Bilas, I.** (1994). *Represyвно-karalna systema v Ukraini (1917–1953): suspilno-politychnyi ta istoriko-pravovyi analiz [Repressive and punitive system in Ukraine (1917–1953): socio-political and historical-legal analysis]*. (Vols. 1–2). Kyiv: «Lybid» – «Viisko Ukrainy» [in Ukrainian].
- Butsko, O.V., & Pastushenko, T.V.** (2010). *Perevirochno-filtratsiini tabory [Testing and filtration camps]*. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Perevirochno_f_t [in Ukrainian].
- Butsko, O., & Pastushenko, T.** (2011). *Perevirochno-filtratsiini tabory [Testing and filtration camps]*. *Entsyklopediia istorii Ukrainy – Encyclopedia of the History of Ukraine* (Vol. 8, pp. 119–120). Kyiv: V-vo «Naukova dumka» [in Ukrainian].
- Ivanova, G.M.** (2006). *Istoriya GULAGa, 1918–1958: sotsialno-ekonomicheskii i politiko-pravovoy aspekt [The history of the GULAG, 1918–1958: socio-economic, political and legal aspects]*. Moskva: «Nauka» [in Russian].
- Zemskov, V.N.** (1995). *Repatriatsiya sovetskikh grazhdan i ikh dalneishaya sudba (1944–1956 gg.) [Repatriation of Soviet citizens and their further fate (1944–1956)]*. *Sotsiologiya issledovaniya – Sociology of research*, 5, 3–13 [in Russian].

- Kunyt'skyi, M.P.** (2007). *Prymusova repatriatsiia radianskykh hromadian v SRSR pislia Druhoi svitovoi viiny (ukrainskyi vektor) [Forced repatriation of Soviet citizens to the USSR after the Second World War (Ukrainian vector)]*. Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnia» [in Ukrainian].
- Latyshev, A.V.** (2015). Proverochno-filtratsionnye lagerya NKVD SSSR: kadry, vedomstvennye interesy i proverka voennosluzhashchikh Krasnoy Armii (1941–1945 gg.) [Inspection and filtration camps of the NKVD of the USSR: cadres, departmental interests and inspection of the Red Army servicemen (1941–1945)]. *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of Chelyabinsk State University*, 6 (361), 72–79 [in Russian].
- Smirnov, M.B.** (1999). *Sistema mest zaklyucheniya v SSSR: 1929–1960 [The system of places of detention in the USSR: 1929–1960]*. Retrieved from <http://www.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm> [in Russian].
- Spravka komissii po reabilitatsii zhertv politicheskikh repressiy [Certificate of the Commission for the Rehabilitation of Victims of Political Repression]. (1996). *Novaya i noveyshaya istoriya – New and recent history*, 6, 92 [in Russian].
- Strilchuk, L.** (1998a). Dolia viiskovopolononykh i deportovanykh hromadian SRSR u roky Druhoi svitovoi viiny ta pislia yii zakinchennia [The fate of prisoners of war and deported citizens of the USSR during the Second World War and after it]. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky – Scientific Bulletin of Volyn State University named after Lesya Ukrainka. Historical sciences*, 1, 94–98. Lutsk [in Ukrainian].
- Strilchuk, L.** (1998b). Prymusova repatriatsiia radianskykh hromadian ta stvorennia taboriv dlia peremishchenykh osib u pershi povoienni roky [Forced repatriation of Soviet citizens and the establishment of camps for displaced persons in the first postwar years]. *Zbirnyk navchalno-metodychnykh materialiv i naukovykh statei istorychnoho fakultetu – Collection of educational and methodical materials and scientific articles of the historical faculty*, 3, 129–133. Lutsk [in Ukrainian].
- Udot, O.** (2016). Filtratsiini tabory dlia radianskykh repatriantiv na terytorii Ukrainy pislia Druhoi svitovoi viiny [Filtration camps for Soviet repatriates on the territory of Ukraine after the Second World War]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho natsionalnoho universytetu imeni Yurii Fedkovycha. Istoriia – Scientific Bulletin of Yuriy Fedkovych National University of Chernivtsi. History*, 1, 86–91 [in Ukrainian].
- Kholodnytskyi, V., & Zhytariuk, N.** (1997). Repatriatsiia radianskykh hromadian (1944–1952 rr.) [Repatriation of Soviet citizens (1944–1952)].

Pytannia istorii, istoriohrafii, dzhereloznavstva ta arkhivoznavstva Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy – Issues of history, historiography, source studies and archival studies of Central and Eastern Europe, 1, 161–170. Kyiv – Chernivtsi [in Ukrainian].

TsDAVOV Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine] [in Ukrainian].

Strilchuk, L. (2016). Cauzele caracterului forțat al repatrierii ucrainenilor din zonele occidentale de ocupație în URSS, după al Doilea Război Mondial (1945–1951) [Reasons for the compulsory nature of the ukrainians' repatriation, from the western zones of occupation to the USSR, after the second world war (1945–1951)]. *Codrul Cosminului*, 22 (2), 267–284 [in Romanian].

Стаття надійшла до редакції 05.08.2020 р.